

אציל ערבי על גמלו (כתבי יד "מקאמת אל-חריירי", 1237, איור: יחיא אבן מוחמד אל-ואסטי)

הבוחר בדת משה וישראל

משה בן שמואל עולה לרגל למִפָּה

משה יגור

בפסוקים ובאסוציאציות מקראיות ואף מתובלת בחוש הומור סרקסטי. משה בן שמואל כתב כמה גרסאות שיריות של סיפור חייו ואלו שונות זו מזו בניסוח ואף בפרטים שונים. את רוב קטעי השירים פרסם יעקב מאן, שהיה מראשוני החוקרים שעשו שימוש בגניות קהיר לחקר ההיסטוריה של יהודי ארצות האסלאם.

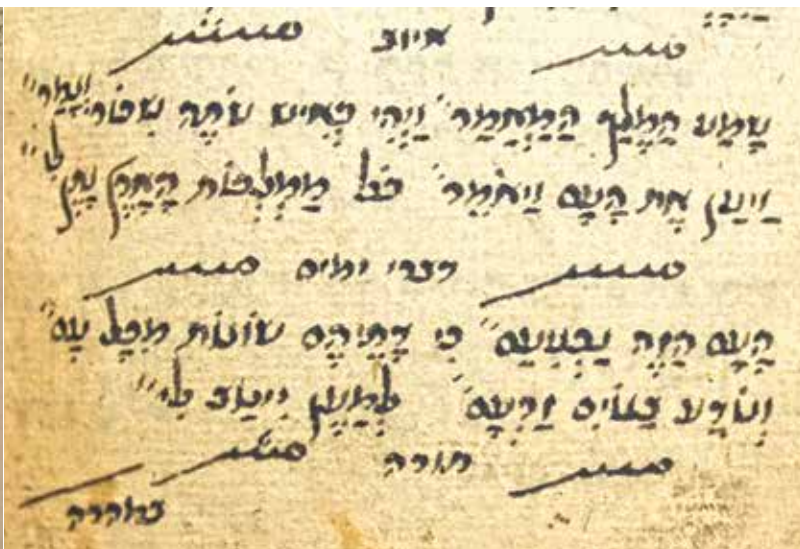
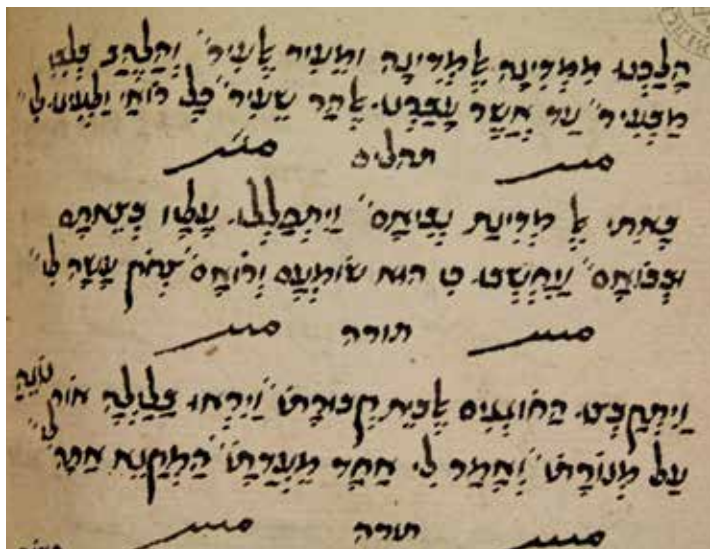
משה בן שמואל נולד בצפת, כפי שמעידים כמה מפיוטי. בשלב מסוים עבר לבירת המחוז, דמשק: "נעתקתי ממולדתי ומבית אבי, והלכתי לשכון בדמשק תאוות לבבי [...] ובאתי אליה כי בה קרובי, וידידי נפשי ואהובי". משה בן שמואל ודאי חשב כי יוכל לפתח בה קריירה משגשגת, אולי גם בזכות קרוביו וחבריו בעיר. בדמשק התחתן עם יהודייה מקומית, כפי שאנו למדים מאזכור של חותנו באחד משיריו. ציפייתו של משה בן שמואל לקידום אכן התממשה, והוא היה לפקיד ("סופר" בלשונו, ובערבית פאֶתֶב) של אמיר ממלוכי שאותו כינה "קצין רשע בעל עלילות ותחבולות, ולשון מדברת גדולות".

במשך מאות שנים שירתו יהודים ונוצרים בתפקידים בכירים במנהל המוסלמי. באופן רשמי אסור היה לבני החסות, כלומר הלא-מוסלמים, לשאת בעמדות בכירות בממשל או להפגין סימני כבוד ועושר, אך המציאות בפועל הייתה שונה. גם מתוך שיריו של משה בן שמואל עצמו אנו לומדים שהוא לא היה יוצא דופן, והוא עצמו מזכיר שמות של "שרים" ו"סופרים" יהודים אחרים בשירות המוסלמים. למרבה הצער, השמות שהזכיר בכתביו אינם ידועים לחוקרים בימינו.

בין אוצרות גניזת קהיר המפורסמת נמצאות יצירות ספרותיות רבות: חיבורי הלכה ופילוסופיה, פיוטים ומדרשים המלמדים אותנו רבות על עולמם הרוחני של יהודי ארצות האסלאם בימי הביניים. להלן יובא מקור נדיר ומרתק המגולל את קורותיו של יהודי קראי בן המאה ה-14, שהפך לפקיד בכיר בשירותו של אמיר ממלוכי בדמשק, הוכרח להתאסלם, עלה לרגל למכה כמוסלמי, חזר לדמשק ולבסוף היגר לקהיר; שם שב ליהדותו וכתב שירים ופיוטים רבים שהשתמרו במסורות הקראים. את גלגוליו סיכם במילים "אני משה בן רבי שמואל, השואל תשובה שלמה מאל הבוחר בדת משה וישראל".

פקיד בכיר בשירות האמיר

סיפורו האוטוביוגרפי של משה בן שמואל יוצא דופן ואף נותן לנו תמונה על מצבם של יהודי המדינה הממלוכית בתקופתו. הוא מציג לנו פנים אנושיות של אירועים היסטוריים, חושף דילמות שהתחבטו בהן היהודים בסוריה ובמצרים ומדגים את מצבם המורכב והעדין. הוא עושה כל זאת בשירה חרוזה, מלאה

תבן היד של משה בן שמואל – MS Heb f 4 (Courtesy of Oxford University), The Bodleian Library, University of Oxford

למוסלמים, וכי ישימו עליהם את האותות המבדילים הכחולים והצהובים, וכי ימנעו מנשיהם להדמות לנשים המוסלמיות, ולא ירכבו על אוכף, ולא יחגרו חרב, ולא ירכבו על סוס ופרד [...] וכי האשה הנוצרית תקשר עליה חגורת צמר-גפן מצבע כחול, והיהודיה חגורה צהובה, ואל תכנס אף אחת מהן למרחץ, זולתי בסימן על צוארה המבדיל אותה מהמוסלמיות [...] ולא יעבדו בהנהלת ממשלתנו האצילה – אלהים יחזק את יסודותיה – וגם לא אצל אחד אמריה – יחזקם האל העליון – ולא יכהן איש מהם במשרה אשר תנשא אותו על אחד המוסלמים.

כאשר יצא הצו שהה משה בן שמואל בשכם, שם אסף מסים מנחלותיו של האמיר ששירת. למרות הסכנה חזר לדמשק. תיאור תפיסתו דרמטי במיוחד: משה נכנס לבית הכנסת והתפלל על נפשו בימי חג הסוכות, "עד ליל שמיני עצרת התחננתי, והשלמתי התפילה ונרדמתי הבוקר היה ואני נתפשתי". משה הובא בפני האמיר, ושם הואשם בבזיון דת האסלאם על ידי "שני עדים בני בליעל, הוציאם במרד ובמעל". האשמה שכזו הייתה עלולה להסתיים בהוצאה להורג, אלא אם כן בחר הנאשם להתאסלם. כך אכן עשה משה, לאחר עינויים, ואז "השיבני הקצין לספרותי, בעל כרחי שלא בטובתי ויגדלני בהוציא מדתי". נקודה זו היא נקודה רגישה בשיריו של משה בן שמואל – אף שברור משיריו שהוא התאסלם וכי הוא מבקש כפרה על כך, הוא אינו כותב על התאסלמותו במפורש ומעדיף ליחס זאת לקצין ש"הוציא מדתי". בתארו את האירועים בדיעבד, הוא מעדיף שלא לכתוב בהרחבה על כך שבחר להתאסלם במקום למות על קידוש השם; הוא גם מצניע את העובדה שבשל התאסלמותו הוא קודם בתפקידו ("ויגדלני"). בפני קוראיו היהודים הוא מעוניין להדגיש את תשובתו השלמה ואת העובדה שהוא "בוחר בדת משה וישראל", למרות התאסלמותו למראית עין.

קשייו של משה הגיעו לשיא כאשר הודיע לו האמיר כי בכונתו לעלות לרגל למכה, יחד עם כל אנשי פמלייתו: "שמע ממני ולך עמי, אתה ואנשי אשר באולמי כי כמוך כעמי, אם אין אתה שומע ליי". ניסיונות ההתחמקות לא הועילו, ומשה מצא את עצמו בשיירת ההולכים לחג' במכה. כלפי חוץ היה משה בן שמואל מוסלמי לכל דבר, המבצע את אחת ממצוות היסוד של האסלאם בחברת אדונו האמיר ועמיתיו. אולם בשיריו משה

על ראשית צרותיו כתב כך: "ויהי בשנת שבע מאות וחמשים וחמש למלכות ישמעאלים, היה קצף יוי על ישראל בכל המעשים [...] זעף יוי יצא בחמה, ויתן עמו ביד בני האמה וגם הם ביד רמה, טמנו גאים פח לי". ה"אמה" היא הגר, אמתה של שרה אמנו ואמו של ישמעאל, ובניה הם הערבים המוסלמים – ה"ישמעאלים". שנת 755 למלכות ישמעאלים, כלומר להג'רה, היא שנת 1354 לספירה. בשנה זו, על פי השיר, נערך דיון בחצר הסולטאן הממלוכי בקהיר על היהודים: "וויאמרו הנה העם הזה רב בתוכנו, ומהם סופרים ורופאים נוגעים בנו, והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שונאינו, הבה נתחכמה לו פן ירבה, ונעשה לו בתוכנו שרפה לא תכבה, ונתקן להם עצה, להשפיל אותם ארצה". ההתייעצות בבית מלך מצרים מנוסחת כעצת שעבודם של בני ישראל במצרים בימי פרעה, "הבה נתחכמה לו פן ירבה" (שמות א, ט).

"ויגדלני בהוציא מדתי"

לפי משה בן שמואל, הפקידים הבכירים המוסלמים לא היו מרוצים מהימצאותם של לא-מוסלמים רבים בשירות השלטון. אנשי הסולטאן הציעו מדיניות נוקשה כלפי כל בני החסות:

נכתוב שטרים עליהם, שלא יעשו ספרות בבתי הקצינים והמלכים, ולא ילבשו בגדים נאים וארוכים, ונרבה עליהם החוקים, עד שלא יהיו מהעול רקים, במרחץ לא יעברו כי אם פאות, ונשיהם עם נשי הישמעאלים אל יהיו באות, ובגדיהם כאשר זכרתי בתחילה, וחקים עד לאין קצה ואין תכלה.

ההצעה נשאה חן בעיני הסולטאן והוא הכריז "העם הזה נכניעם, כי דתיהם שונות מכל עם ונדע בגוים זרעם, למען ייטב לי במהרה פתבו ספרים, והשמיעו במדינות ובערים". ההחלטה על הגזירה ושליחת הצווים מזכירים את דבר המלך אחשוורוש במגילת אסתר (ג, ח). על פי תיאורו של משה בן שמואל הצו הוכרז בקהיר בחודש אב של אותה שנה. ואכן, ההיסטוריון המצרי הממלוכי, אלקלקשנדי, שכתב בתחילת המאה ה-15, מביא בספרו תיאור של אותן גזירות. הנה אחד הנוסחים שמביא אלקלקשנדי, בתרגומו של ל"א מאיר:

דבר המלך, להשמע בכל עדות היהודים, הנוצרים והשומרונים במדינת מצרים ובארצות האסלאם, פרשת הברית בין שר-המאמינים עמר בן אל-כטאב – תהא רוח ה' נוחה הימנו – לכל חברי עדותיהן, כלהלן: [...] ולא ידמו במלבושיהם

הפעפה במכה: "כנגע נראה לי" (צילום: מהדי כרים)

מדגיש שהוא נשאר איתן באמונתו, ואנוס כלפי חוץ: "הלכנו ממדינה אל מדינה ומעיר אל עיר, והלהב בלבי מבעיר עד אשר עברנו אל הר שעיר, כל רואי ילעיגו לי".

אָבֵל בֵּין חוּגִים

העלייה לרגל למכה ולמדינה, שהיו אסורות בכניסה ללא מוסלמים, מספקת למשה בן שמואל הזדמנות ללגלג על הטקסים ועל האתרים שראה במסעו. הוא מנצל הזדמנות נדירה (ומסוכנת עבורו) כדי להגחיק את טקסי העלייה לרגל המוסלמים באוזני שומעיו היהודים, ולהפגין בכך את נאמנותו לדת היהודית. את מכה הוא מכנה "מפוזת", כינוי מלעיג המופיע במקורות יהודיים נוספים בימי הביניים. בעיר מדינה שמע משה על האור הפלאי הזורח מעל צריח המסגד בקבר הנביא מחמד: "ויתקבצו החוגגים אל בית קבורתו, ויראו בלילה אור נוגה על מנורתו". אולם אחד מהמוסלמים במקום מגלה לו כי למעשה "כל אחד בידו לפיד אש מוציא ומביא להיות האור נוגה על הנביא". משה מספר זאת לקוראיו היהודים, ובכך מספק עדות בשם מאמין מוסלמי המפריך את נס האור. הוא מספר שאנשי העיר התנפלו על מגלה הסוד להורגו. למשה הספיק הגילוי כדי להוכיח את שקריות הנבואה של מחמד לעומת אמיתותה ונצחיותה של נבואת גדול הנביאים היהודים: "מדברו ערב ללבי כי הוא קשה, ואומר ולא קם נביא עוד בישראל כמשה וזכרו מפי כל האומות לא ינשה, כי ברית עולם שם לי".

כאשר מגיעים העולים לרגל לפסגת החג' בעיר מכה, שם נמצאת אבן ה"כעפה" השחורה – האתר הקדוש ביותר באסלאם – מגיע לגלוגו של משה בן שמואל לשיא: "הגיעו אל בית עבודתם, אשר ישימו פניהם אליו בתפלתם ואתבונן באבן השחור הדוחה אותם, כנגע נראה לי ויחוגו וינועו כשפזר, כי יאמרו מנהג נביאנו נעשה ונזכור". משה בן שמואל מקיף את הבית, אך בראשו עולה פסוק מספר ויקרא (יד, לה), שם בעל הבית שבקירותיו פושה הצרעת מצווה לבוא אל הכהן ולומר "כנגע נראה לי בבית". בזמן ההקפות סביב הכעבה התפלל משה לגאולת ישראל: "ראה זה הבית והבאים אליו, וביתך חרב ואנחנו רחוקים מעליו והשיבנו לשכון בצלליו", ואף לגאולתו האישית: "והשב תשובתי אני עבדך, אשר נמס לבי בקרבי מפחדך". את ביקורו במכה מסכם בן שמואל, עולה החג' בעל כרחו, במילים אלה: "כל הדברים האלה דברתי עד השלמנו

"בית קבורתו" של מחמד: "אור נוגה על מנורתו" (צילום: עדנאנול חאק)

העיר מכה, אריחי קרמיקה מאיזניק, מאה 17

"הלהב בלבי מבטיר": צליינים בדרכם למכה (1237, איור: יחיא אבן מוחמד אל'ואסטי)

שהערפול מכון - הרי בכך היה מסתכן בעונש מוות. אולם מן העובדה כי בגניזת קהיר ובכתבי יד שונים נמצאו שיריו אלה, בצד פיוטים שונים לשבתות וחגים וכן מכתבים שכתב בשם נכבדים יהודים במצרים, עולה כי משה כנראה חזר ליהדות באופן פעיל. אחד מבניו אסף את שיריו השונים לדיואן, שבזכותו השתמר סיפור חייו המופלא.

סיפורו של משה בן שמואל מדגים על קצה המזלג כמה מנסיבות חייהם של היהודים בארצות האסלאם בימי הביניים המאוחרים. מצד אחד, חיים נוחים והזדמנויות קידום בקרב הממשל, ומצד אחר, מעמד חסות רעוע תחת איום מתמיד של בכירי השלטון וכוהני הדת. במציאות זו היו נכבדים שבחרו להתאסלם ולקדם את מעמדם, אך היו גם שהתאסלמו רק למראית עין וחזרו ליהדות כשהדבר התאפשר. לשונו העשירה של משה מלמדת גם על התרבות העברית הגבוהה של יהודי ארצות האסלאם, וזאת בנוסף לשימושם הרחב בלשון הערבית לכתובה ולדיבור, ולהיכרותם העמוקה עם התרבות הסובבת אותם.

הסבות הבית, מחוץ ומבית, והשלימו החוגגים הסבותם ואני מקלל אותם, ומאררם כבראשון, אחת בלב ואחת בלשון". לפי תיאורו של משה, עם חזרתו בשלום לדמשק הוא סיפר את הקורות אותו למשפחתו, הודה על מזלו הטוב, ולכאורה החליט לעזוב את תפקידו ואף לחזור ליהדותו בגלוי - "אולי יכפר לי עוני, ויסלח פשעי וזדוני, וימיתני על יחוד שמו ודתו, ואל ירחקני מתורתו". אולם מהמשך סיפורו מתברר כי הוא המשיך בשירות אותו קצין עד שהלה מת, ולאחר מכן כנראה אף שימש כאחד מסופריו של "המשנה למלך", הוויזיר בקהיר. בקהיר הוא השתדל להתחמק מעבודה בשבתות - כלומר חי כמוסלמי כלפי חוץ, וכיהודי כלפי פנים. גם בשירותו של הוויזיר הצליח משה להתחמק מחילול שבת "כי היה המשנה קרוב לביתי - אלך בלא רכיבה", ואת הכתיבה במהלך השבת ביצע עבורו אדם אחר. רק לאחר מותו של הוויזיר נרגע משה בן שמואל "ואומר שובי נפשי למנוחיכי, כי יוי גמל עליכי - שובי אל אל גומל חסדים, אשר רחמיו עלי חסדו מעידים". לא ברור מלשוננו של משה בן שמואל האם חזר ליהדות בגלוי, ונראה

לעיון נוסף

1. א' אשתור, תולדות היהודים במצרים ובסוריה תחת שלטון הממלוכים, א, ירושלים תש"ד, עמ' 303-310.
2. ל"א מאיר, "עמדת היהודים בימי הממלוכים", ספר מאגנס (בעריכת י"נ אפשטיין ואחרים), ירושלים תרצ"ח, עמ' 161-167.
3. J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, vol. 2, Philadelphia 1935, pp. 201-255.
4. M. Zawanowska, "Moses ben Samuel of Damascus", *Encyclopedia of Jews in Muslim Lands*, vol. 3, 2010, pp. 481-482.